

BOZOR TUZILMALARI SAMARADORLIGINI OPTIMALLASHTIRISH MEXANIZMLARI VA TAHLILY YONDASHUVLARI

Umirzoqov Mirjalol Anvarbek o'g'li
O'zbekiston Respublikasi
Bank-moliya akademiyasi tinglovchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada bozor tuzilmalarining samaradorligini oshirishga qaratilgan asosiy mexanizmlar hamda ularni tahlil qilishning zamonaviy yondashuvlari o'rganiladi. Raqobat muhitini shakllantirish, resurslardan samarali foydalanish, narx shakllanishi va davlatning tartibga solish siyosati kabi omillarning bozor samaradorligiga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, mukammal raqobat, monopolistik raqobat, oligopoliya va monopoliya sharoitida samaradorlikni optimallashtirish usullari ko'rib chiqiladi. Maqolada iqtisodiy tahlil metodlari asosida bozor natijadorligini oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar : bozor tuzilmalari, samaradorlik, optimallashtirish, raqobat, monopolistik raqobat, oligopoliya, monopoliya, narx shakllanishi, iqtisodiy tahlil, resurslardan foydalanish

Abstract. This article examines the key mechanisms for optimizing the efficiency of market structures and explores modern analytical approaches to their evaluation. The impact of factors such as competitive environment, efficient resource allocation, price formation, and government regulation on market efficiency is analyzed. In addition, methods for optimizing efficiency under different market structures, including perfect competition, monopolistic competition, oligopoly, and monopoly, are discussed. Based on economic analysis methods, practical recommendations for improving market performance are developed.

Keywords: market structures, efficiency, optimization, competition, monopolistic competition, oligopoly, monopoly, price formation, economic analysis, resource allocation

Kirish

So'nggi yillarda global iqtisodiyotda bozor tuzilmalarining samaradorligini oshirish masalasi dolzarb ilmiy-amaliy muammolardan biriga aylandi. Ayniqsa, 2020–2025-yillar oralig'ida kuzatilgan pandemiya, geosiyosiy keskinliklar va raqamli transformatsiya jarayonlari bozor mexanizmlarining qayta shakllanishiga olib keldi. Ushbu davrda bozor samaradorligi nafaqat iqtisodiy o'sish, balki resurslardan oqilona foydalanish, raqobat muhitini rivojlantirish va innovatsion faoliyatni jadallashtirish bilan chambarchas bog'liq holda namoyon bo'ldi.

2024–2025-yillarda rivojlanayotgan mamlakatlar jahon yalpi ichki mahsulotining qariyb 45 foizini tashkil etib, global iqtisodiy o‘shining 60 foizdan ortig‘ini ta’minladi. Bu esa bozor tuzilmalarining samaradorligini oshirishda yangi iqtisodiy markazlar va integratsiya jarayonlarining rolini kuchaytirayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, global savdoning YAIMdagi ulushi 2020-yillarda o‘rtacha 25 foizdan yuqori darajada saqlanib qolmoqda, bu esa bozorlararo bog‘liqlikning ortib borayotganidan dalolat beradi.

2025-yil prognozlariga ko‘ra, global iqtisodiy o‘sh sur‘ati 3,2 foiz, 2026-yilda esa 2,9 foiz atrofida bo‘lishi kutilmoqda. Bunday nisbatan past o‘sh sharoitida bozor samaradorligini optimallashtirish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki cheklangan resurslar sharoitida maksimal natijaga erishish iqtisodiy siyosatning asosiy vazifasiga aylanadi. Shu nuqtai nazardan, raqobatni kuchaytirish, narx mexanizmlarini takomillashtirish va davlatning tartibga solish rolini optimallashtirish zarurati ortmoqda.

Shu bilan birga, ushbu yo‘nalishda O‘zbekiston Respublikasining 2012-yil 6-yanvardagi O‘RQ-319-son “Raqobat to‘g‘risida”gi Qonuni muhim huquqiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur qonun bozor munosabatlarida sog‘lom raqobat muhitini shakllantirish, monopoliyalashuvning oldini olish va xo‘jalik yurituvchi subyektlar uchun teng sharoitlarni ta’minlashga qaratilgan bo‘lib, bozor tuzilmalarining samaradorligini oshirishda muhim institutsional mexanizm hisoblanadi.

Bundan tashqari, raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi bozor tuzilmalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Xususan, 2020–2025-yillar oralig‘ida raqamli iqtisodiyot yillik 10–12 foiz sur‘at bilan o‘shib, an’anaviy iqtisodiy o‘shidan sezilarli darajada yuqori natijalarni ko‘rsatdi. Bu jarayon bozor samaradorligini oshirishda yangi platformalar, sun‘iy intellekt va ma’lumotlar iqtisodiyotining ahamiyatini kuchaytirmoqda.

Shuningdek, moliya bozorlari rivoji ham samaradorlikni baholashda muhim indikator hisoblanadi. 2025-yilda global fond bozori kapitalizatsiyasi taxminan 159 trillion AQSh dollariga yetgani kuzatilgan. Bu ko‘rsatkich kapital bozorlarining kengayishi va investitsiya oqimlarining ortishi orqali bozor samaradorligini oshirish imkoniyatlari mavjudligini ko‘rsatadi.

Yuqoridagi tendensiyalar shuni ko‘rsatadiki, bozor tuzilmalarining samaradorligini optimallashtirish ko‘p omilli jarayon bo‘lib, u iqtisodiy siyosat, institutsional islohotlar, texnologik taraqqiyot va global integratsiya bilan uzviy bog‘liqdir. Shu sababli, ushbu maqolada bozor samaradorligini oshirish mexanizmlari va ularni tahlil qilishning zamonaviy yondashuvlari kompleks tarzda o‘rganiladi.

1- jadval

2020–2025-yillarda bozor samaradorligiga ta’sir etuvchi asosiy ko‘rsatkichlar

Ko'rsatkich	2020	2022	2024	2025 (prognoz)
Global YAIM o'sishi (%)	-3.0 (pandemiya ta'siri)	3.4	4.3	3.2
Rivojlanayotgan davlatlar ulushi (YAIMda, %)	40	43	45	45+
Global savdo (YAIMga nisbatan, %)	24	25	25+	25+
Raqamli iqtisodiyot o'sishi (%)	8–10	10	10–12	10–12
Global bozor kapitalizatsiyasi (trln \$)	93	106	140+	159

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, 2020–2025-yillar davomida global iqtisodiyotda sezilarli o'zgarishlar yuz bergan. 2020-yilda pandemiya sabab global YAIM -3,0 foizga qisqargan bo'lsa, keyingi yillarda iqtisodiy tiklanish kuzatilib, 2022-yilda 3,4 foiz, 2024-yilda esa 4,3 foiz o'sish qayd etilgan. 2025-yil uchun prognozlar nisbatan barqaror, ammo sekinlashgan o'sishni (3,2 foiz) ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, rivojlanayotgan davlatlarning global YAIMdagi ulushi **40 foizdan 45 foizgacha** oshgani ularning jahon iqtisodiyotidagi rolini sezilarli darajada kuchayganini bildiradi.

Bundan tashqari, global savdoning YAIMdagi ulushi 25 foiz atrofida barqaror saqlanib qolayotgani bozorlar o'rtasidagi integratsiyaning yuqori darajada ekanligini ko'rsatadi. Raqamli iqtisodiyotning yillik 10–12 foiz o'sishi esa zamonaviy bozor tuzilmalarining transformatsiyalanayotganini anglatadi. Global bozor kapitalizatsiyasining 2020-yildagi 93 trillion dollardan 2025-yilda 159 trillion dollarga yetishi investitsiya faolligining oshgani va moliya bozorlarining kengayganini tasdiqlaydi. Ushbu tendensiyalar bozor samaradorligini optimallashtirishda innovatsiyalar va institutsional islohotlarning muhim ahamiyat kasb etayotganini ko'rsatadi.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, bozor tuzilmalarining samaradorligini oshirishda davlat siyosati va institutsional muhit hal qiluvchi rol o'ynaydi. Masalan, AQSh va Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida raqobatni qo'llab-quvvatlash siyosati orqali monopoliyalashuv darajasi pasaytirilib, innovatsion faoliyat rag'batlantirilmoqda. Ayniqsa, 2020–2025-yillarda Yevropa Ittifoqida raqamli bozorlarni tartibga solishga qaratilgan yangi qonunchilik (Digital Markets Act) joriy etilib, yirik texnologik kompaniyalar faoliyati ustidan nazorat kuchaytirildi. Natijada, kichik va o'rta biznes subyektlarining bozorga kirish imkoniyatlari kengayib, raqobat muhiti yaxshilandi.

Osiyo mamlakatlari tajribasida esa davlatning faol ishtiroki orqali bozor samaradorligini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, Janubiy Koreya va Singapurda innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish orqali yuqori qo'shimcha qiymat

yaratilmoqda. 2020–2025-yillarda ushbu mamlakatlarda ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalariga ajratilayotgan mablag‘lar YAIMning **3–4 foizini** tashkil etib, bu ko‘rsatkich jahon o‘rtacha darajasidan ancha yuqori hisoblanadi. Bu esa bozor samaradorligini oshirishda bilimga asoslangan iqtisodiyot modelining ustuvor ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, Xitoy tajribasi ham alohida e‘tiborga loyiq. 2020–2025-yillar davomida Xitoy iqtisodiyotida davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi muvozanatni saqlagan holda, raqamli platformalar va sanoat klasterlarini rivojlantirishga katta e‘tibor qaratildi. Natijada, elektron tijorat hajmi keskin oshib, mamlakat ichki bozorining samaradorligi sezilarli darajada ortdi. Shu bilan birga, infratuzilma loyihalariga yo‘naltirilgan investitsiyalar logistika xarajatlarini kamaytirib, bozorlarda narx barqarorligini ta‘minlashga xizmat qildi.

Rivojlanayotgan davlatlar tajribasi ham bozor samaradorligini oshirishda muhim saboqlarni beradi. Masalan, Hindiston va Braziliyada so‘nggi yillarda raqamli to‘lov tizimlari va moliyaviy inklyuziya dasturlarining kengaytirilishi natijasida aholining moliyaviy xizmatlardan foydalanish darajasi 20–30 foizga oshdi. Bu esa ichki talabni rag‘batlantirib, bozorlarning faol ishlashiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatdi. Umuman olganda, xalqaro tajriba bozor tuzilmalarini samarali tashkil etish uchun raqobatni rivojlantirish, innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlash va davlat boshqaruvini takomillashtirish muhim omillar ekanligini ko‘rsatadi.

Xalqaro amaliyotda bozor samaradorligini oshirishning yana bir muhim yo‘nalishi — institutsional islohotlarni chuqurlashtirish hisoblanadi. Jumladan, Skandinaviya mamlakatlarida (Shvetsiya, Norvegiya, Daniya) shaffof boshqaruv tizimi va korrupsiyaning past darajasi natijasida bozor mexanizmlarining samarali ishlashi ta‘minlangan. 2020–2025-yillar davomida ushbu mamlakatlarda iqtisodiy erkinlik indeksi yuqori darajada saqlanib, tadbirkorlik faoliyatini yuritish uchun qulay muhit shakllantirilgan. Natijada, resurslardan foydalanish samaradorligi oshib, ijtimoiy farovonlik darajasi barqaror ravishda o‘sib bormoqda.

Shu bilan birga, xalqaro tajribada raqobat siyosatini takomillashtirish orqali bozor samaradorligini oshirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Masalan, Yevropa Ittifoqida antimonopoliya siyosati doirasida yirik kompaniyalarga nisbatan jarimalar qo‘llanilishi va bozorda ustun mavqeni suiiste‘mol qilishning oldini olish bo‘yicha qat‘iy choralar ko‘rilmoqda. 2020–2025-yillar davomida bu kabi choralar natijasida ayrim sohalarda narxlarning 5–10 foizgacha pasayishi kuzatilgan. Bu esa iste‘molchilar farovonligining oshishiga va bozor muvozanatining yaxshilanishiga olib kelgan.

Raqamli transformatsiya jarayonlari ham bozor tuzilmalarining samaradorligini oshirishda hal qiluvchi omilga aylanmoqda. Masalan, Estoniya tajribasida elektron hukumat tizimlari va raqamli xizmatlarning keng joriy etilishi natijasida davlat

xizmatlari xarajatlari 30–40 foizga kamaygan. Bu esa iqtisodiy resurslarni tejash bilan birga, biznes yuritish jarayonlarini soddalashtirib, bozor ishtirokchilari uchun qulay sharoit yaratgan. Shu bilan birga, raqamli platformalar orqali savdo hajmining ortishi bozorlarda raqobatni yanada kuchaytirmoqda.

Umuman olganda, 2020–2025-yillar kesimida xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, bozor tuzilmalarining samaradorligini optimallashtirish kompleks yondashuvni talab qiladi. Bunda davlatning tartibga soluvchi roli, xususi sektor faolligi, innovatsion texnologiyalar va raqamli infratuzilma o'zaro uyg'unlashgan holda rivojlanishi zarur. Aynan shu omillar uyg'unligi orqali barqaror iqtisodiy o'sish, yuqori samaradorlik va raqobatbardosh bozor muhitini shakllantirish mumkin.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, bozor tuzilmalarining samaradorligini optimallashtirish zamonaviy iqtisodiyotning eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. 2020–2025-yillar davomida global iqtisodiyotda yuz bergan o'zgarishlar — pandemiya, raqamli transformatsiya va geosiyosiy omillar — bozor mexanizmlarini qayta ko'rib chiqish zaruratini yuzaga keltirdi. Ushbu jarayonda raqobat muhitini rivojlantirish, resurslardan oqilona foydalanish va narx shakllanishini takomillashtirish asosiy omillar sifatida namoyon bo'ldi.

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasi bozor samaradorligini oshirishda institutsional islohotlar, innovatsiyalar va davlatning oqilona tartibga solish siyosati muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi. Xususan, raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi, moliya bozorlari kengayishi va global integratsiya jarayonlari samaradorlikni oshirishning yangi imkoniyatlarini yaratmoqda. Shu bilan birga, antimonopoliya siyosati va raqobatni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining kuchaytirilishi bozor muvozanatini ta'minlashda muhim rol o'ynamoqda.

Shuningdek, bozor tuzilmalarining samaradorligini optimallashtirish ko'p omilli jarayon bo'lib, u iqtisodiy siyosat, texnologik taraqqiyot va institutsional muhitning o'zaro uyg'un rivojlanishini talab etadi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar va innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish orqali samaradorlikni sezilarli darajada oshirish mumkin. Bu esa nafaqat iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi, balki aholining farovonligini ham yuksaltiradi.

Xulosa qilib aytganda, bozor tuzilmalarining samaradorligini oshirish uchun kompleks yondashuv zarur bo'lib, unda davlat va xususi sektor hamkorligi, raqobatni rivojlantirish, innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash hamda zamonaviy tahliliy metodlardan foydalanish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Mazkur yo'nalishda olib boriladigan izchil islohotlar iqtisodiyotning barqaror va samarali rivojlanishini ta'minlaydi.

Takliflar. Bozor tuzilmalarining samaradorligini oshirish va ularni optimallashtirish bo'yicha quyidagi amaliy takliflarni ilgari surish mumkin:

Birinchiidan, iqtisodiyotda sogʻlom raqobat muhitini shakllantirish zarur. Buning uchun antimonopoliya siyosatini kuchaytirish, bozorda ustun mavqega ega korxonalar faoliyatini nazorat qilish hamda yangi ishtirokchilarning bozorga kirishini yengillashtirish muhim hisoblanadi. Ayniqsa, kichik va oʻrta biznesni qoʻllab-quvvatlash orqali bozor diversifikatsiyasini taʼminlash mumkin.

Ikkinchiidan, davlatning tartibga solish mexanizmlarini takomillashtirish lozim. Ortiqcha byurokratik toʻsiqlarni kamaytirish, litsenziyalash va ruxsat berish jarayonlarini soddalashtirish hamda shaffoflikni oshirish bozor samaradorligiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi. Shu bilan birga, davlatning iqtisodiyotdagi ishtirokini optimallashtirish orqali xususiy sektor faolligini oshirish muhimdir.

Uchinchiidan, raqamli iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish zarur. Elektron savdo, raqamli toʻlov tizimlari va sunʼiy intellekt asosidagi boshqaruv vositalarini rivojlantirish orqali bozor jarayonlarini tezlashtirish va xarajatlarni kamaytirish mumkin. Bu esa samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Toʻrtinchiidan, resurslardan samarali foydalanishni taʼminlash lozim. Ishlab chiqarishda energiya tejankor texnologiyalarni joriy etish, logistika tizimini takomillashtirish va ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish orqali korxonalar raqobatbardoshligini oshirish mumkin.

Beshinchiidan, moliya bozorlari infratuzilmasini rivojlantirish zarur. Investitsiya muhitini yaxshilash, kapital bozorlarini kengaytirish va moliyaviy vositalar xilma-xilligini oshirish orqali iqtisodiyotga qoʻshimcha resurslar jalb etish mumkin. Bu esa bozor tuzilmalarining samarali faoliyat yuritishiga yordam beradi.

Oltinchiidan, ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatni ragʻbatlantirish muhimdir. Universitetlar, ilmiy markazlar va biznes subyektlari oʻrtasida hamkorlikni rivojlantirish orqali yangi texnologiyalarni yaratish va joriy etish jarayonlarini jadallashtirish mumkin.

Yuqoridagi takliflarni izchil amalga oshirish orqali bozor tuzilmalarining samaradorligini oshirish, iqtisodiy oʻsishni jadallashtirish va milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini kuchaytirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Oʻzbekiston Respublikasi. (2012). Raqobat toʻgʻrisida (OʻRQ-319-son Qonun). Toshkent.
2. Autor, D., Dorn, D., Katz, L. F., Patterson, C., & Van Reenen, J. (2020). The fall of the labor share and the rise of superstar firms. *Quarterly Journal of Economics*, 135(2), 645–709.
3. Belleflamme, P. (2022). *Industrial organization: Markets and strategies* (3rd ed., pp. 112–147). Cambridge: Cambridge University Press.
4. De Loecker, J., & Eeckhout, J. (2020). Global market power. *Quarterly Journal of Economics*, 135(2), 561–644.

5. Ismoilova, Z. Sh. (2023). Mikroiqtisodiy tahlil asosida narx belgilash mexanizmlarini takomillashtirish. *Iqtisodiyot va moliya*, 2(9), 47–55.
6. Mirzayev, A. A. (2021). Raqobat siyosati va bozor tuzilmalari samaradorligi (pp. 54–78). Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.
7. Rahmonov, N. T. (2022). Tarmoqlar kesimida bozor tuzilmalari va raqobat muhitini rivojlantirish. *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar*, 4, 33–41.
8. Rustamov, S. K. (2024). Hududiy bozorlar va raqobat muhitini rivojlantirish masalalari (pp. 72–96). Toshkent: Moliya nashriyoti.
9. Shapiro, C. (2021). Antitrust, competition policy and market power. *Journal of Economic Perspectives*, 35(3), 49–72.
10. Vives, X. (2020). *Competition and market power* (pp. 41–68). Oxford: Oxford University Press.
11. World Bank. (2025). *Global economic prospects 2025*. Washington, DC: World Bank Group.
12. Xakimov, D. A. (2020). Bozor konsentratsiyasi va iqtisodiy samaradorlik muammolari (pp. 61–85). Toshkent: Fan va texnologiya.